

A 08.00.03
45-78

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ԵՎ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱՅԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՎԱՀԵ ԿԱՐՄԵՆԻ

ՉՎՃԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՈՒՂԻՆԵՐՆ ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (ՀՀ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Ը.00.03. «Ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ» մասնագիտությամբ
տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ – 2003

Ատենախոսության քննան հաստատվել է Կառավարման և տնտեսական քարեփոխումների ինստիտուտում:

Գլխավորական ղեկավար՝

տնտեսագիտության դոկտոր
Մանասյան Հ.Գ.

Պաշտոնական
ընդդիմախոսներ՝

տնտեսագիտության դոկտոր
Մալմազարյան Ա.Բ.

տնտեսագիտության քեկնածու
Հակոբյան Ա.Զ.

Առաջատար
կազմակերպություն՝

Հայկական գյուղատնտեսական
ակադեմիա

Պաշտպանությունը կայանալու է 2003թ.-ի նոյեմբերի 11-ին ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության Տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտում գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի 008 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ 375037, ք. Երևան, Կ. Ուլենցու 31:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարության Տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գրադարանում:

Մեղմագիրն առաքված է 2003թ. հոկտեմբերի 10-ին

Մասնագիտական խորհրդի
գլխավոր քարտուղար

Է.Ա.Քաթայան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: Շուկայական հարաբերությունները ՀՀ-ում ձևավորվեցին այնպիսի առանձնահատկությունների պայմաններում (նախկին ԽՍՀՄ՝ հանրապետությունների հետ տնտեսական կապերի խզում, աղետի գոտի, դարաբաղյան հիմնահարց, տնտեսական շրջափակում և այլն), որոնք այդ հարաբերությունների հետագա զարգացման համար լրացուցիչ դժվարություններ հարուցեցին:

Շուկային անցման սկզբնական փուլում՝ 1990-ական թվականների առաջին կեսին, ձեռնարկությունների գործունեությունը հիմնականում իրականացվում էր նախկին տնտեսական կապերի շրջանակներում, իսկ դրանց կառավարումը՝ նախկին մեթոդներով: Ձեռնարկությունների կառավարման ոլորտում առաջին փոփոխություններն իրականացվեցին մասնավորեցման առաջին փորձերին զուգահեռ, և չնայած այդ փոփոխություններին, պետության ուշադրության կենտրոնից մեծապես դուրս մնացին պետական ձեռնարկությունների կառավարման հետ կապված հիմնահարցերը: Մինչդեռ, նախկին տնտեսական կապերի խզման, հումքի և նյութերի ներկրման անհնարինության պատճառով ընկերությունները հայտնվեցին պարտավորությունների բեռի տակ, իսկ փոխադարձ չվճարումների հետ կապված հարցերը մղվեցին առաջին պլան: Փաստորեն, անցումը տնտեսության մոր տիպին մոր «խաղի կանոններով», ուղեկցվեց փոխադարձ չվճարումների փաստով, իսկ տնտեսավարող սուբյեկտների միջև փոխադարձ չվճարումների հետ կապված հարցերը հետզհետե վերածվեցին լուրջ հիմնախնդրի:

Գործող օրենքների և կանոնների չկատարման արդյունքում ձևավորվող ժամկետանց պարտավորություններն ու չվճարումները ՀՀ-ում ևս մեծապես խոչընդոտեցին ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների արդյունավետ կառավարմանը: Ձեռնարկությունների միջև չվճարումները, հարկային ապառքները և բյուջեի չվճարումները, նպաստելով ոչ դրամական շրջանառության միջոցների, մասնավորապես՝ ապրանքափոխանակության, հաշվանցումների և դրամական փոխարինիչների առաջացմանն ու տարածմանը, բնականաբար, կասեցրին մոր տնտեսահարաբերությունների ձևավորման ընթացքը: Աշխատավարձերի և թոշակների գծով վճարումների ուշացումները բացասաբար ազդեցին մաս բնակչության ֆինանսական դրության վրա՝ ուժեղացնելով սոցիալական լարվածությունը:

Թեև վերջին տարիներին արձանագրված սոցիալ-քաղաքական կայունացման ֆոնի վրա պետական ֆինանսների կարգավորումը և՛ ԱՊՀ, և՛ միջազգային շուկաներում, Հայաստանի համար քիչ թե շատ բարենպաստ դարձած դրությունը նշմարելիորեն մեղմել են հիմնախնդրի սրությունը, սակայն վճարային համակարգի կայունացման շատ հիմնախնդիրներ մնում են չլուծված: Հետևաբար, չվճարումների հիմնախնդիրը դեռևս կարոտ է լուրջ և հիմնավոր հետազոտությունների:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության հիմնական նպատակն է անցումային տնտեսությունում ժամկետանց պարտքերի առաջացման և տարածման տեսական, գործնական հիմքերի և օրինաչափությունների հայտնաբերումը, չվճարումների պայմաններում տնտեսության գործելու յուրահատկությունների ուսումնասիրությունը, չվճարումների հիմնախնդրի կարգավորման արդի վիճակի վերլուծությունը, ինչպես նաև տնտեսագիտական գրականության և միջազգային փորձի ուսումնասիրության հիման վրա Հայաստանում այդ հիմնախնդրի կարգավորման և լուծման համար գիտականորեն հիմնավորված մեխանիզմների առաջադրումը:

Նշված նպատակի իրականացման համար ատենախոսությունում դրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

➤ բացահայտել և դասակարգել չվճարումների առաջացման աղբյուրներն ու գործոնները, մշակել պարտքերի առաջացման պատճառներն ու դրանց տարածման մեխանիզմները բնութագրող մոտեցումներ,

➤ մաթեմատիկական մոդելավորման մեթոդների կիրառմամբ ու քանակաչափական (էկոնոմետրիկ) մոդելների շրջանակներում հետազոտել Հայաստանի տնտեսությունում չվճարումների առաջացման և տարածման գործընթացները,

➤ վերլուծել պարտքերի առաջացումն ու տարածումը պայմանավորող տնտեսական գործընթացների միջև հնարավոր կախվածությունները, դրանք համադրելով ատենախոսությունում կատարված ենթադրությունների հետ,

➤ էկոնոմետրիկ մոդելների կառուցման ճանապարհով էմպիրիկորեն ստուգել ՀՀ տնտեսությունում ժամկետանց պարտքերի առաջացման և կուտակման հնարավոր վարկածները,

➤ ուսումնասիրել անվճարունակությանն ու չվճարումներին առնչվող տեսությունները, դրանց կարգավորման արտասահմանյան փորձը և գնահատել Հայաստանում դրանց կիրառման հնարավորությունները,

➤ չվճարումների կարգավորմանն ուղղված ընթացակարգերի ուսումնասիրության, ինչպես նաև մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական վերլուծությունների հիման վրա գնահատել Հայաստանի տնտեսությունում չվճարումների առկա իրավիճակը,

➤ մշակել առաջարկներ՝ ուղղված չվճարումները կասեցնող մեխանիզմների կատարելագործմանը և չվճարումների հիմնախնդիրների լուծմանը:

Հետազոտության առարկան և օբյեկտը: Ատենախոսական աշխատանքի հետազոտման օբյեկտը պասիվների և վճարումների համակարգն է՝ անցումային տնտեսության պայմաններում, և մասնավորապես, ՀՀ տնտեսությունում:

Հետազոտության առարկան չվճարումների ճգնաժամի զարգացման գործընթացներն են ՀՀ տնտեսության իրական հատվածում, մասնավորապես

չվճարումների առաջացման աղբյուրները, ժամկետանց պարտքերի տարածման գործընթացները և ճգնաժամի ծավալները որոշող գործոնները:

Աշխատանքի տեսական, մեթոդաբանական և տեղեկատվական հիմքերը: Հետազոտությունում առաջադրված խնդիրների լուծման համար տեսական և մեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել տնտեսագիտության դասական և ժամանակակից տեսությունների հիմնական դրույթները, Հայաստանի և արտերկրի տնտեսագետների կողմից չվճարումների հիմնախնդրին ու դրան առնչվող հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններն ու հրապարակված աշխատությունները:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են կորելացիայի, ռեգրեսիայի, ինդուկցիայի և դեդուկցիայի, խմբավորումների, համեմատական վերլուծությունների մեթոդները: Իսկ քանակաչափական մոդելների կառուցման ժամանակ օգտագործվել են տեսական տնտեսա-մաթեմատիկական մոդելավորման մեթոդները (SPSS ծրագրային փաթեթի կիրառմամբ): Որպես էմպիրիկ բազա ատենախոսությունում օգտագործվել են Հայաստանի Հանրապետության և այլ պետությունների վիճակագրական տվյալները, միջազգային տարբեր կազմակերպությունների տեղեկագրերը, ՀՀ ֆինանսների և էկոնոմիկայի, ՀՀ ԿԲ-ի, ՀՀ ԱՎԾ-ի, ՀՀ ԿԱ Հարկային պետական ծառայության և մի շարք այլ գերատեսչությունների նյութերն ու տվյալները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: Ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ունեն տեսական, մեթոդական և կիրառական ուղղվածություն և նշանակություն: Գիտական նորույթի տարրեր կրող արդյունքներն են.

❖ պարտքերի առաջացման գործընթացների տեսական և գործնական վերլուծության հիմքի վրա ցույց է տրված, որ չվճարումների ճգնաժամը կարող է ունենալ տարբեր միկրոտնտեսական հիմքեր: Եզրակացվել է, որ ճգնաժամի խորությունը և դրա լուծման համար հնարավոր միջոցառումները մեծապես կախված են հենց պարտքի գոյացման առաջնային պատճառներից,

❖ վերլուծվել և բացահայտվել են չվճարումների ճգնաժամին վերաբերող մի շարք էմպիրիկ հետազոտությունների մեթոդոլոգիական յուրահատկությունները՝ հատկապես այնպիսի դեպքերում, երբ նպատակահարմար է չվճարումների հոսքերի օգտագործումը մոդելներում և հաշիվներում: Չվճարումների դասակարգման համար առաջարկված մոտեցումն ապահովել է որակապես բարելավված արդյունքների ստացումը,

❖ միկրոնակարգակով չվճարումների դինամիկայի վերլուծությամբ բացահայտվել են տնտեսության հիմնական ճյուղերում դրանց գոյացման հիմնական գործոններն ու միտումները,

❖ առաջարկվել և կիրառվել է տնտեսությունում առկա պարտքերի հետազոտման համալիր մոտեցում: Էկոնոմետրիկ մոդելներում իրականացված է ՀՀ տնտեսությունում ժամկետանց պարտքերի առաջացման և կուտակման գործընթացների վրա մի շարք արտաժին գործոնների ներգործության հաշվարկ, բացահայտվել են չվճարումների մակրոտնտեսական փոխկապվածությունները,

❖ վերլուծվել է ապրանքափոխանակության և հաշվանցումների՝ որպես ժամկետանց պարտքերի կուտակված ծավալների սոսկ կարճաժամկետ կրճատման ոչ դրամական փոխանակման միջոցների դերը,

❖ աշխատանքում առաջին անգամ առաջարկվել են մոդելներ (գծային ռեգրեսիոն, վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն), որոնցում հաշվի են առնված ձեռնարկությունների ֆինանսական դրությունը, փոխատվական, դեպոզիտային, միջբանկային տոկոսադրույքները, փողի բազան, M2 դրամական ագրեգատը, տնտեսության մոնետիզացիայի ցուցանիշը (M2/ՀՆԱ), ՀՆԱ-ն և սպառողական գների համաթվի փոփոխությունը, ինչը թույլ է տվել ընդլայնել հնարավոր կախվածությունների ընտրանքը և բարձրացնել ստացված արդյունքների հավաստիությունը,

❖ չվճարումների ծագման հիմնական պատճառների սահմանազատման մոտեցումների ու բացահայտման հիման վրա մշակվել և առաջարկվել են դրանցից խուսափելու համապատասխան ուղիներ՝ ներառյալ օրենսդրական-ինստիտուցիոնալ փոփոխությունները:

Հետազոտության գիտագործնական նշանակությունը: Ստացված գիտական արդյունքներն ունեն տեսամեթոդական և գործնական բնույթ, որոնք կարող են օգտակար լինել գործադիր (ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, ՀՀ Առևտրի և Տնտեսական զարգացման նախարարություն, ՀՀ Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարություն և ՀՀ ԿԱ Հարկային պետական ծառայություն) և օրենսդիր մարմինների, չվճարումների հիմնախնդրով զբաղվող տեղական և միջազգային կազմակերպությունների, մասնագետների, գիտնականների և ուսանողների համար:

Հետազոտության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները: Ատենախոսությունը քննարկվել է ՀՀ պետական գույքի կառավարման վարչության Կառավարման և տնտեսական բարեփոխումների ինստիտուտում: Հեղինակի կողմից ատենախոսության թեմայով հրատարակվել են 3 գիտական հոդվածներ:

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը: Աշխատանքի կառուցվածքը բխում է հետազոտության նպատակից և խնդիրներից: Այն բաղկացած է առաջաբանից, 2 գլուխներից, եզրակացություններից և առաջարկություններից, օգտագործված գրականության ցանկից և հավելվածներից: Ատենախոսությունը շարադրված է 172 էջի վրա՝ ներառյալ օգտագործված 123 անուն գրականության ցանկը և 7 հավելվածները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջաբանում հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, ներկայացված են հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը, հետազոտության առարկան և օբյեկտը, նպատակը և խնդիրները, աշխատանքի տեսական, տեղեկատվական և մեթոդաբանական հիմքերը,

գիտական նորույթը, ստացված արդյունքների կիրառական նշանակությունը և ատենախոսության կառուցվածքը:

Ատենախոսության առաջին գլխում՝ «*Չվճարումների ազդեցությունը տնտեսական գործընթացների վրա*», դիտարկվել են տնտեսագիտական գրականության մեջ եղած տեսակետները «չվճարումներ» հասկացության մասին, քննարկվել են դրանց առաջացման պատճառները և դրանք պայմանավորող գործոնները, ինչպես նաև դրանց առանձնահատկությունները շուկայական և անցումային տնտեսություններում, վերլուծվել են չվճարումների և ապրանքափոխանակության միջև եղած պատճառահետևանքային կապերը, դրանց պատճառները և հիմնախնդիրները անցումային տնտեսություններում: Զննարկվել են չվճարումների և ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունությունը պայմանավորող և դրանց վրա ազդող հիմնական գործոնները: Ատենախոսության այս գլխում հիմնավորվել է, որ տնտեսական աճի խթանումն ու ձեռնարկությունների ֆինանսական կայուն դրության սպառնալուծն անհնար է առանց կայուն վճարահաշվարկային կարգապահության՝ ինչպես առանձին ձեռնարկությունների մասշտաբով, այնպես էլ ամբողջ տնտեսությունում:

Ատենախոսությունում անդրադառնալով «չվճարումներ» հասկացության սահմանմանը և բովանդակությանը նշվել են ներկայումս դրանց մեկնաբանության շուրջն առկա լուրջ տարաձայնությունները: Խոսքի լայն իմաստով, չվճարումներն իրենց մեջ ներառում են մի կողմից ձեռնարկության համախառն ժամկետանց պարտքերն այլ ձեռնարկություններին (մատակարարներին), պետությանը (պետական բյուջե և արտաբյուջետային ֆոնդեր), աշխատողներին, բանկային համակարգին (բանկային վարկեր), իսկ մյուս կողմից՝ պետության համախառն ժամկետանց պարտքերը (պետական վերքերի և բյուջետային ոլորտի աշխատողների աշխատավարձի գծով): Դասական իմաստով չվճարումները ձեռնարկությունների ժամկետանց ուղղակի պարտքերն են իրենց մատակարարներին: Հիմքում ունենալով վերոհիշյալ մտքերը և տարբեր հեղինակների տեսակետները, աշխատանքում առաջարկվել է «չվճարումներ» հասկացությունը կապել դրամական պարտավորությունները ժամանակին կատարված չլինելու հանգամանքի հետ:

Չվճարումները հանդիսանում են լուրջ տնտեսական հիմնախնդիր թե՛ զարգացած, թե՛ զարգացող, և թե՛ անցումային երկրների համար: Ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը, անցումը պլանային տնտեսությունից ազատական տնտեսակարգին, մեծ դժվարություններ է առաջացնում հատկապես անցումային տնտեսությամբ երկրների վճարահաշվարկային համակարգում, ինչի արդյունքում ձեռնարկությունների և ֆինանսական միավորների գերակշիռ մասը դառնալով անվճարունակ, հայտնվում են ճգնաժամային վիճակում: Կարելի է ասել, որ չվճարումները համարվում են այդ տնտեսությունների ամենալուրջ խնդիրներից մեկը, նրանց կառուցվածքային և ինստիտուցիոնալ անկատարության հիմնական ցուցիչներից մեկը: Դա մեծ մասամբ պայմանավորված է բարեփոխումների իրականացման ելակետային

մակրոտնտեսական, կառուցվածքա-տեխնոլոգիական անհամամասնություններով: Սակայն այդ գործում կարևոր դեր են խաղում նաև.

- պետության կողմից իր ֆինանսական պարտավորությունների չկատարումը,

- տնտեսավարող սուբյեկտների գնային ոչ ռացիոնալ քաղաքականությունը, որը դրսևորվեց հատկապես բարեփոխումների սկզբնական ժամանակաշրջանում դեռևս պահպանվող ապրանքային պակասուրդի պայմաններում,

- հաշվարկների վաղեմությունը և շուկայական տնտեսությանն անհամապատասխան արդյունավետ վճարային միջոցների և գործիքների բացակայությունը,

- 90-ականների սկզբի հիպերսղաճային և սղաճային միտումները,

- տարածաշրջանային անկայունությունը և ֆինանսական շուկայի անկատարությունը, ինչպես նաև ոչ ճկուն մակրոտնտեսական քաղաքականությունը:

Նշվածից հետևում է, որ ազատական տնտեսակարգին անցման փուլում չվճարումների ծավալներն աճում են¹:

Չվճարումների ելքային բացահայտման ճանապարհին՝ կարևորագույն քայլերից մեկը, ատենախոսության այս գլխում, դրանց ծագման պատճառների վերլուծությունն է հանդիսացել: Դրանցից հիմնականներն են.

Առաջին. տնտեսավարող սուբյեկտների կողմից իրենց պարտավորությունների դիմաց վճարումների ուշացումը պարզապես կարող է ձեռնտու և շահավետ լինել: Կախված օրենսդրությունից և նրա փաստացի կատարումից, պայմանագրային պարտավորություններում նշված պայմաններից, շուկայական ենթակառուցվածքից, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտնում փոխառություն ստանալու հասանելիության առումով ուրիշ սուբյեկտներից, փոխառում կարող է կայացնել որոշում վճարման ուշացման մասին: Սա ինչ-որ տեղ կարելի է համարել վարկ, որի արժեքն արտահայտվում է տույժերի, տուգանքների և զեների աճի ձևով, ինչպես նաև գործարար համբավի և հեղինակությանը հասցրած վնասով և ծախսերով: Եվ եթե մեզնից տիպի փոխառության արժեքն ավելի ցածր է, քան օրինական պայմաններով ներգրավվածինը, ապա, չվճարումների հավանականությունը կմեծանա: Փոխառուի համար այս տիպի չվճարումների հետ կապված գումարները որոշվում են առաջին հերթին վարկատուի պահվածքով: Վարկատուն այս դեպքում կարող է համաձայնել կամ չհամաձայնել վարկի տրամադրման հետ՝ արդյունքում իրականացնելով կամ չիրականացնելով վարկի վերադարձման ակտիվ գործողություններ: Երկրորդ դեպքում, մեր կարծիքով, վճարումների հետաձգումը չարժե կապել չվճարումների հետ: Մատակարարող ընկերությունների միջև, մեզնից մոտեցման կիրառման

պարագայում, հետաձգված վճարումները փաստորեն կարող են հանդես գալ որպես ապրանքային վարկ: Այստեղ խնդիրն այն է, որ շատ դեպքերում տնտեսավարող սուբյեկտների համար շահավետ է մասնաճիւղերի ու աշխատավարձի գծով վճարների ուշացումը: Դա հնարավոր է հատկապես այն պարագայում, երբ տույժերը և տուգանքները մեծ չեն, արհմիությունները թերգրագամ կամ ընդհանրապես բացակայում են, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ վարկատուները ակտիվ գործողությունների չեն դիմում իրենց գումարների վերադարձման համար: Այսպիսով, այս տարբերակի դեպքում գործ ունենք կանխատեսված չվճարումների հետ: Այս մոտեցումից ելնելով պարագայում է, որ գոյություն ունեն չվճարումների իրավական և տնտեսագիտական ըմբռնումներ, որոնցից մեզ հետաքրքրում է միայն երկրորդը:

Չվճարումների ծագման երկրորդ պատճառ կարելի է համարել փոխառուի փաստացի անվճարունակությունը: Այսպես, ձեռնարկությունների կորուստները, նրանց համար վարկերի անհասանելիությունը, նրանց գործընկերների կողմից իրենց պարտավորությունների չկատարումը, կարող է անհնարին դարձնել պարտավորությունների կատարումը և հանգեցնել անվճարունակության: Այս տիպի չվճարումները բնորոշվում են որպես հարկադրական: Իսկ ձեռնարկությունները կուտակում են ժամկետանց պարտավորություններ ոչ միայն իրենց սեփական ցանկությամբ, այլ նաև ելնելով այն իրավիճակից, որոնք թելադրում են պայմանները:

Տնտեսագիտական գրականությունում հաճախ առաջ է քաշվում այն պնդումը, որ չվճարումների հիմնախնդիրը մախկին միութենական հանրապետություններում չափազանցված է: Այսպես, օրինակ, Ալֆանդարիի և Շաֆերի կողմից տարբեր երկրներում կուտակված պարտքերի մակարդակների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ձեռնարկությունների միջև չվճարումների գումարային մակարդակները մախկին միութենական հանրապետություններում (ժամկետանց պարտքային վարկերը) չեն գերազանցել արևմտյան տնտեսություններում, ինչպես նաև Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում գոյություն ունեցող համանման ցուցանիշների միջին մեծությունները²: Հեղինակները տարբերակում և առանձնացնում են չվճարումները որպես ձեռնարկությունների ժամանակավոր դժվարությունների հետ կապված «ուշացած պարտքեր» և ձեռնարկությունների վնասաբերության հետ կապված «անհուսալի պարտքեր»: «Ուշացած վճարումների» տարբերակիչ և բնորոշ հատկությունը՝ ի տարբերություն «անհուսալի պարտքերի», այն է, որ դրանք ի վերջո կմարվեն³:

Տնտեսավարման շուկայական սկզբունքների արմատավորման և տնտեսության մասնավոր հատվածի զարգացման պայմաններում կարևորվում են չվճարումների և ապրանքափոխանակության միջև եղած կապը, և դրանց

² Alfandari G., Schafer M. "On Arrears in Russia" a Joint Conference of the World Bank and Ministry of Economy of the Russian Federation, 1995, p. 42:

³ Տես՝ նույն տեղում էջ 42:

¹ Չվճարումների աճի միտումները ձևավորվել են տնտեսության ազատականացման շրջանում նաև Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում:

տարբեր տիպի դրսևորումները տնտեսությունում: Կապված սրա հետ էլ հաճախ չվճարումների շարքին են դասվում նաև ոչ դրամական վճարումների ձևերը⁴: Մեծ քվով ընկերությունների ներքաշվածությունը ապրանքափոխանակային հարաբերություններում դժվարացնում է հաշվանցումների անցկացումն այն ընկերությունների համար, որոնք չեն օգտագործում ապրանքափոխանակությունը, մեծացնելով չվճարումների հավանականությունը: Մյուս կողմից, հենց չվճարումները կարող են խթանել ոչ դրամական վճարումների կիրառումը: Ապրանքափոխանակության գործարքները կարող են դառնալ ավելի ձեռնտու և կիրառելի այնպիսի պայմաններում, երբ չկան մատակարարված արտադրանքի դիմաց ժամանակին վճարումները կատարելու երաշխիքներ: Երբեմն այս դրսևորումները (չվճարումները և ապրանքափոխանակությունը) կապում են կոռուպցիայի և հարկերից խուսափելու հետ:

Ինչ վերաբերում է ապրանքափոխանակային տնտեսությանը, որը քննարկվել և վերլուծվել է ատենախոսության այս գլխում, ապա դրա ամարդյունավետությունը մասամբ պայմանավորված է հետևյալ պատճառներով.

- ապրանքափոխանակության ժամանակ գոյություն չունի ապրանքների և ծառայությունների որակի և ծավալի ընդհանուր չափիչ (ցուցանիշ), որը բերում է բազմաթիվ ցուցանիշների (չափիչների) օգտագործմանը՝ հնարավորություն չտալով հաշվեկշռում գնահատելու շահույթը և վնասը,

- ապրանքափոխանակային գործարքների անցկացումը և դրանց հաշվարկները խիստ աշխատատար են,

- վաճառողի և գնորդի միջև անմիջական կապի հաստատումը դժվարացված է, ընդ որում, որպես կանոն պահանջվում է բազմօրակ «շղթաների» կազմակերպում՝ բազմաթիվ միջնորդների մասնակցությամբ,

- ֆյուչերսային համաձայնագրերի կազմումը բարդացված է՝ ապրանքների կամ ծառայությունների որակի գնահատման խնդիրների պատճառով, իսկ ապագայում տվյալ ապրանքի և ծառայությունների հարաբերական գների փոփոխությունների ռիսկը մեծ է,

- միջոցների կուտակումը դառնում է պրոբլեմային, քանի որ նրանց գները կարող են բարձրանալ կամ իջնել, իսկ նրանց պահպանման ծախսերը՝ չափազանց մեծանալ:

Հետխորհրդային երկրներում ապրանքափոխանակության, դրամական փոխարինիչների և չվճարումների առաջացման և լայնամասշտաբ տարածման վերլուծությանը, մեր կարծիքով, կարելի է մոտենալ 2 դիրքերից՝ տնտեսական բարեփոխումներ իրականացնողների և նրանց լուծումների ազդեցությունը կրողների:

Ելնելով բարեփոխողների դիրքերից, բնական է ենթադրել ինստիտուցիոնալ «թակարդների» գոյությունը, որոնց մեջ ընկել են հետհամայնավարական շատ տնտեսական համակարգեր, կապելով ապրանքափոխանակությունը և չվճարումները կոռուպցիայի հետ, պարտքերը վերակառուցել չկամենալու, հարկերից խուսափելու և այլ բացասական երևույթների հետ: Թերևս, դրանով են բացատրվում և այն ենթադրությունները, որոնք հենված են շուկայական տնտեսության զարգացման օրինաչափությունների կամ պատճառահետևանքային «շղթայում» միջանկյալ օղակների դերի չափազանցման վրա, մասնավորապես.

- ձեռնարկության չվճարումները արդյունք են պահանջարկի կրճատման՝ կապված ԽՍՀՄ անկման հետ⁵,

- շահույթի դրամային կազմի կրճատումը հնարավոր է դարձնում անարդյունավետ ձեռնարկությունների գոյատևումն՝ առանց պարտքերի վերակառուցման,

- չվճարումները կապված են անցումային տնտեսություններում գոյություն ունեցող ոչ դրամային (վիրտուալ) գործուն տնտեսության հետ, որին հնարավոր չէ օգնել արտաքին վարկերով⁶,

- չվճարումների հիմնական պատճառը ձեռնարկությունների անարդյունավետ ղեկավարումն է և կոշտ բյուջետային սահմանափակումների բացակայությունը⁷,

- չվճարումները և ապրանքափոխանակությունը հանդիսանում են 1991թ. հաջորդող տնտեսական անկման հիմնական պատճառը. նրանց աճը հետևանք է այն ձեռնարկությունների վնասաբերության, որոնց տնօրենները չեն ցանկացել իրականացնել կառուցվածքային վերակառուցում:

Այստեղ արժե հիշել Լե Շատելյեի քաջածանոթ օրենքը քերմոդիմանիկայից, որը Պ. Սամուելսոնը տեղափոխել է տնտեսական համակարգ: Ըստ Սամուելսոն-Լե Շատելյեի օրենքի, յուրաքանչյուր արտաքին ազդեցություն կրող համակարգ, հակազդում է դրան, ձգտելով պահպանել իր նախկին դրությունը: Այսպիսով, չվճարումները և ապրանքափոխանակությունը հանդիսանում են համայնավարական տնտեսական համակարգի ռեակցիան արտաքին դեստրուկտիվ ազդեցությունների նկատմամբ:

Ատենախոսության առաջին գլխում առանձնահատուկ տեղ է հատկացվել նաև չվճարումների և ձեռնարկությունների ֆինանսական կայունության վրա ազդող գործոնների վերլուծությանը:

⁵ Paser J. A Microeconomic Explanation for the Macroeconomic Effects of the Inter-Enterprise Arrears in Post-Soviet Economics, 1997:

⁶ Caddy J. Jekes B. A Simple Four Sector Model of Russians Virtual Economy-Remonetizing the Russian Economy, Jn Brodman H. (ed) Russian Enterprise Reform. Policitu Futurs, The World Bank, Washington DC, November, 1998:

⁷ S. Clarke, "Trade Union and Non payment of Wages in Russia" (memo, 1997):

⁴ Denisova I. Monetary Policy Transmission: The role of the Industrial interenterprise arrears.- RECEP, 1997 P. 8:

Վճարումնակության վերլուծության գործընթացում հեռանկարների ֆինանսական պլանավորման համար ստեղծագործության այս գլխում առաջարկվում է կազմել չվճարումների հաշվեկշիռ, որի ակտիվում ցույց կարվեն չվճարումների ցուցանիշները. կարճաժամկետ պարտքը մատակարարներին՝ ըստ վարկերի և հաշվարկային փաստաթղթերի, սպառքները բյուջեին և այլ չվճարումները, պասիվի երկու բաժնում կարտացոլվեն «Չվճարումների պատճառները» (սեփական շրջանառու միջոցների անբավարարություն, մատակարարված ապրանքների ղյուղաց գնորդների կողմից վճարումների ուշացում, շրջանառու միջոցների ներարկումը կապիտալ շինարարություն և այլն) և «Ֆինանսական լարվածության քուլացման աղբյուրները» (ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցներ, փոխառու միջոցներ, շրջանառու միջոցների ժամանակավոր լրացման համար բանկային վարկեր և այլն):

Ճեռնարկությունների գործունեության հետ կապված՝ չվճարումների առաջացման իրենից ներկայացնում է փոխկապակցված տնտեսական գործընթացների մի ողջ համալիր, որը կախված է տարաբնույթ և բազմաթիվ գործոններից: Եթե որևէ գործոն դուրս է մնում դիտարկման շղթայից, ապա չվճարումների հաշվարկի մեջ ընդգրկված ուրիշ գործոնների ազդեցությունը, ինչպես նաև դրանց հետ կապված եզրակացությունները խեղաթյուրվում են: Չվճարումների վրա ազդող բազմաթիվ գործոնների առկայությունն առաջացրել է դրանք խմբավորելու անհրաժեշտություն: Չվճարումների վրա ազդող գործոնների դասակարգման հիմք կարող են լինել տարբեր հայտարարվածներ.

- ըստ առաջացման տեղի՝ տարբերում են արտաքին և ներքին գործոններ,

- ըստ արդյունքի կարևորության՝ հիմնական և երկրորդական,
- ըստ կառուցվածքի՝ հասարակ և հատուկ,
- ըստ գործողության ժամկետների՝ մշտական և ժամանակավոր:

Հաշվի առնելով, որ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում ձեռնարկությունները միաժամանակ համարվում են և՛ օբյեկտներ, և՛ սուբյեկտներ, ինչպես նաև այն, որ դրանք տիրապետում են տարբեր գործոնների դինամիկայի վրա ազդելու տարբեր հնարավորությունների՝ ավելի կարևոր ենք համարել դրանց բաժանումը ներքին և արտաքին գործոնների:

Ատենախոսության երկրորդ գլխում՝ «*Չվճարումների բնութագիրը, միտումները և հաղթահարման ուղիները ՀՀ-ում*» անդրադարձ է արվել ՀՀ-ում չվճարումների առաջացման և ձևավորման պատճառներին, դրանց հաշվարկման մեթոդաբանական մոտեցումներին, վերլուծվել են չվճարումների կառուցվածքային տեղաշարժերը իրենց դինամիկայում: Այն նաև ներառում է սոցիալ-տնտեսական երևույթների (տվյալ հետազոտությունում՝ չվճարումների և մի շարք արտաձին գործոնների) միջև դրսևորվող կապերի վերլուծության մեթոդներ (կորելացիոն, ռեգրեսիոն), դրանցում առաջարկված մոդելների շրջանակներում ստացված հիմնական պարամետրերի գնահատումը, ինչպես նաև դրանց զարգացման բնույթն և ուղղվածությունը: Ատենախոսության այս

գլխում կատարվել է չվճարումների վրա մի շարք արտաձին գործոնների հաշվարկ: Էկոնոմետրիկ մոդելների միջոցով ցույց է տրվել թե որ գործոնի փոփոխությունն ինչպես է ազդում չվճարումների փոփոխության վրա: Վեկտոր-ավտորեգրեսիոն մոդելների միջոցով ցույց ենք տվել որոշակի պահի դրությամբ չվճարումների կախվածության աստիճանը իրենց նախորդ արժեքներից: Ստացված արդյունքների միջոցով պարզաբանել ենք այն գործոնների խումբը, որոնք էական ազդեցություն են ունենում չվճարումների առաջացման և տարածման գործընթացների վրա: Առաջարկվել են մի շարք գիտականորեն հիմնավորված մոտեցումներ՝ չվճարումների հիմնախնդիրը վերացնելու ուղղությամբ:

Անցումային շրջանի հատկապես սկզբնական փուլում ՀՀ տնտեսության բնորոշ առանձնահատկությունը դարձած չվճարումները մեծապես պայմանավորված էին շուկայական պայմաններին ձեռնարկությունների հարմարվողականության ցածր մակարդակով՝ ի հետևանք այնպիսի գործոնների, ինչպիսիք են ձեռնարկությունների իրական հնարավորություններին չհամապատասխանող գործունեության ընտրությունը, շուկայի ծավալների սխալ գնահատումը և ընտրությունը, մատակարարների, գնորդների և միջնորդ կազմակերպությունների ոչ ճիշտ ընտրությունը, կառավարման ոչ ռացիոնալ կազմակերպումը:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայությունը միայն 1994թ.-ից ի վեր սկսեց հրապարակել տվյալներ կազմակերպությունների միջև հաշվարկների վիճակի, այդ թվում՝ ժամկետանց կրեդիտորական և դեբիտորական պարտքերի և նրանց չափերի մասին:

Մի շարք պատմական առանձնահատկությունների և չվճարումների առաջացման ընդհանուր պատճառների հետ միասին ատենախոսության այս գլխում ուշադրություն ենք դարձրել նաև մի շարք առանձնահատուկ գործոնների վրա, որոնք 1992թ.-ից հետո էականորեն ազդել են ՀՀ ձեռնարկությունների վրա՝ չվճարումների առաջացման առումով: Դրանցից առանձնացրել ենք առավել կարևորները՝ գների ազատականացումից հետո ձեռնարկությունների շրջանառու միջոցների կտրուկ արժեզրկումը, բանկային համակարգի թերզարգացվածությունը և անցումային երկրների ֆինանսական շուկաների հարաբերական «փակվածությունը»: Արդյունքում անգամ նոր ձեռնարկությունների կողմից դրամական կապիտալի ոչ մեծ լրացուցիչ պահանջարկը բերեց տվյալ ռեսուրսի գների կտրուկ բարձրացման:

Մեր կողմից կատարված վերլուծությունները ցույց են տվել, որ 1994-2001թթ. կազմակերպությունների պարտավորությունների աճմանը զուգընթաց աճել են նաև կրեդիտորական պարտքերը: 2001թ.-ին պարտավորությունները 1994թ.-ի նկատմամբ աճել են 7 անգամ, իսկ կրեդիտորական պարտքերը՝ 5.4 անգամ: Ստացված վարկերի և փոխառությունների ղյուղաց պարտքերը 2001թ.-ին 1994թ.-ի համեմատ աճել են 18.5 անգամ⁸: Նշենք նաև, որ 1995-2001թթ.

⁸ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2001թ., 2002թ.:

ընթացքում ՀՀ տնտեսությունում արձանագրվել է կրեդիտորական և ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի գերազանցում դեբիտորականի և ժամկետանց դեբիտորականի նկատմամբ: Իսկ սա խոսում է տնտեսության տարբեր հատվածներում զուտ չվճարումների գոյության մասին: 1995-2001թթ. ամբողջ տնտեսության կտրվածքով կրեդիտորական պարտքերի գերազանցումը դեբիտորական պարտքերի հանդեպ ցուցանիշի աճմանը գերզնքաց աճել են նաև ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի գերազանցումը ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի հանդեպ ցուցանիշը: 2001թ.-ին կրեդիտորական պարտքերի գերազանցումը դեբիտորական պարտքերի հանդեպ ցուցանիշը 1995թ.-ի նկատմամբ աճել է մոտ 6.1 անգամ: Դրան համապատասխան 2000թ.-ին ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի գերազանցումը ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի հանդեպ ցուցանիշը 1996թ.-ի նկատմամբ աճել է մոտ 8.2 անգամ⁹:

Հիմնական վիճակագրական ցուցանիշները ատենախոսության այս գլխում, որոնք բնութագրում են չվճարումների շարժը տնտեսությունում և առանձին ճյուղերի համար համարվում են դեբիտորական և ժամկետանց դեբիտորական, կրեդիտորական և ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերը, ինչպես նաև հարկային ապառքները: Վիճակագրական տվյալների հիման վրա կատարած վերլուծությունները ցույց են տվել, որ 2001թ.-ին դեբիտորական պարտքերը ամբողջ տնտեսության մասշտաբով 1995թ.-ի. նկատմամբ աճել են մոտ 3.5 անգամ: Դրան համապատասխան մույն ժամանակահատվածում ամբողջ տնտեսությունում մոտ 3.4 անգամ աճել են նաև ժամկետանց դեբիտորական պարտքերը¹⁰: Կատարված վերլուծությունները մեզ հիմք են տվել ասելու, որ դեբիտորական պարտքերի կտրուկ աճը նշանակել է, որ ձեռնարկությունները չեն կարողացել վերադարձնել իրենց պատկանող գումարները, ինչն ինքնաբերաբար բերել է տվյալ ճյուղի ձեռնարկությունների շրջանառու միջոցների նվազմանը և չվճարումների ավելացմանը, իսկ կտրուկ նվազում արձանագրած ճյուղի ձեռնարկությունների մոտ դա նշանակել է, որ կան բարդություններ վաճառքների ոլորտում (քանի որ միաժամանակ տեղի է ունեցել պատրաստի արտադրանքի կուտակում պահեստում): Կրեդիտորական պարտքերը ամբողջ տնտեսության մասշտաբով 1995-2000թթ.-ին մույնպես ունեցել են աճման միտում: 2001թ.-ին կրեդիտորական պարտքերը 1995թ.-ի. նկատմամբ աճել են մոտ 3.9 անգամ: Դրան համապատասխան մույն ժամանակաշրջանում ամբողջ տնտեսության մասշտաբով մոտ 3.8 անգամ աճել են նաև ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերը¹¹: Կրեդիտորական պարտքերի աճը միանշանակորեն մատնանշել է տվյալ ձեռնարկությունների

անվճարումակություն, իսկ հաշիվների վրա զգալի գումարների առկայության դեպքում կրեդիտորական պարտքի կտրուկ նվազումը նշանակել է տվյալ ճյուղի ձեռնարկությունների գործունեության ծավալների իջեցում:

2002թ.-ի հունվարի մեկի դրությամբ հանրապետության կազմակերպությունների կրեդիտորական պարտքերը կազմել են 543.8 մլրդ. դրամ, ընդ որում այդ պարտավորությունների 85.6 տոկոսը կազմել են կազմակերպությունների միջև փոխադարձ պարտավորությունները, իսկ 14.4 տոկոսը կազմակերպությունների պարտավորություններն են այլ երկրների կազմակերպություններին:

Ապառքների կառուցվածքն ըստ հարկատեսակների ցույց է տվել, որ հիմնականում ապառքները գոյանում են շահութահարկի գծով, չնայած այն հանգամանքին, որ շահույթի հարկման դրույքաչափը կազմում է ընդամենը 20%: 1998թ.-ի 17.7%-ի փոխարեն ապառքների կառուցվածքում 2001թ.-ին այն կազմել է 33.5%, ՀՆԱ-ում և կազմակերպությունների ընդհանուր պարտավորություններում՝ համապատասխանաբար 1.6%, և 2.6%: Կատարված վերլուծությունները ցույց են տվել, որ հարկային ապառքները կազմակերպությունների ընդհանուր պարտավորություններում ամենամեծը եղել են 2001թ.-ին՝ կազմելով կազմակերպությունների պարտավորությունների 7.6%-ը, իսկ ՀՆԱ-ում դրանք ամենամեծը եղել են 2000թ.-ին՝ կազմելով 5.4%: Ստացված արդյունքներից պարզ է դարձել, որ ապառքների, ՀՆԱ-ի և կազմակերպությունների ընդհանուր պարտավորությունների կառուցվածքում ամենամեծ բաժինն ունեն ԱԱՀ-ի և շահութահարկի պարտքերը, համապատասխանաբար կազմելով 64, 3, և 4.8 %¹²:

Ի լրումն սրանց, կառավարությունն, իր հարկային նպատակային ցուցանիշներին հասնելու համար, կանոնավորապես կիրառում էր հարկերի վաղորդք վճարման պրակտիկան, որը մասնավոր սեկտորի համար լուրջ մտահոգություն առաջացնող խնդիր դարձավ չվճարումների ավելացման հարցում: Վերլուծությունները ցույց են տվել, որ հարկային պարտքերը և չվճարումները խիստ կենտրոնացած են եղել: Մոտ 30 ամենախոշոր պարտապանների կողմից կուտակվել է ընդհանուր չվճարված հարկային պարտքերի կեսը: Այդ ամենախոշոր պարտապաններից շատերը պետական կամ նախկին պետական ձեռնարկություններ են, որոնք ակնհայտորեն անկենսունակ են և պետք է լուծարվեն: Հարկային պարտքերի և չվճարումների մյուս խոշոր բաժինը կուտակվել է էներգետիկայի սեկտորի ընկերությունների կողմից և դա վկայում է այն հանգամանքի մասին, որ այդ ընկերությունները անցյալում պատշաճ ձևով չեն ֆինանսավորվել բյուջեի և պետական կազմակերպությունների կողմից:

Այնուամենայնիվ, վերջին մի քանի տարիների զարգացումները վկայում են այն մասին, որ հարկահավաքման հետ կապված գլխավոր խնդիրը կրում է քաղաքական, այլ ոչ թե վարչական բնույթ: Դա արտացոլում է պետության

⁹ Տես՝ մույն տեղում:

¹⁰ Տես՝ մույն տեղում:

¹¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2001թ., 2002թ.:

¹² Տես՝ մույն տեղում:

անկարողությունը (և թույլ ազդակները)՝ դիմակայելու խոշոր ձեռնարկատերերին: Ի լրումն դրա, վերջին ժամանակներս զարմանալիորեն քիչ բան է ձեռնարկվել բնակչության ամենահարուստ խավի, հատկապես քիզնեսի կառավարիչների և քիզնեսի տերերի կողմից անձնական եկամտահարկի և աշխատավարձից զանձվող հարկերի հետ կապված պահանջների կատարումը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Հետևաբար, Հայաստանում, ինչպես շատ այլ զարգացող երկրներում, հարկահավաքումը և չվճարումների արատավոր շղթան կարող է դիտվել որպես խոշոր ձեռնարկատերերի դեմ պայքարելու և կառավարման ու անարդարացի մրցակցության ավելի լայն խնդիրներ լուծելու պետության պարտավորության կատարման ցուցանիշ: Շատ կարևոր է նաև կտրուկ կրճատել գոյություն ունեցող բյուջետային պարտավորությունները և դրանց իսկ կողմից կուտակված չվճարումները՝ դրանք բյուջետային ծրարի և պետության առաջնահերթ խնդիրների հետ համապատասխանեցնելու համար: Սա կպահանջի բյուջեից ֆինանսավորվող մի շարք կազմակերպությունների թվի զգալի կրճատում: Կառավարությունը պետք է արագացնի լուծարման գործընթացը և վնասով աշխատող խոշորագույն ձեռնարկությունների վերակառուցումը, որը բարենպաստ ազդեցություն կունենա ինչպես բյուջետային համակարգի, այնպես էլ ձեռնարկությունների վրա, և չվճարումների շղթայի քանդման համար: Կառավարությունը 1998թ.-ից հետո կարողացավ վերջ տալ նոր առևտրային պարտքերի և չվճարումների կուտակմանը: Իրականում նման պարտքերի և չվճարումների ընդհանուր մակարդակը նվազեց մինչև ՀՆԱ-ի 5.1 տոկոսը: Այնուամենայնիվ, սա բավականին մեծ գումար է և պետք է հաշվի առնել, երբ փորձում ենք գնահատել Հայաստանում պետական սեկտորի ընդհանուր պարտավորությունները:

ՀՀ տնտեսությունում չվճարումների գնահատման համար ատենախոսության այս գլխում որպես կախյալ փոփոխականներ մենք օգտագործել ենք դեբիտորական և ժամկետանց դեբիտորական, կրեդիտորական և ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի եռամսյակային մեծությունները: Որպես փոփոխականներ, որոնք ազդում են չվճարումների դինամիկայի վրա, դիտարկել ենք դեպոզիտային, միջբանկային, փոխառվական տոկոսադրույքները, փողի բազան, M2 դրամական ագրեգատը, ՀՆԱ-ն, M2/ՀՆԱ ցուցանիշը և սպառողական գների համաթվի փոփոխությունը:

Հետազոտության նպատակից և առաջադրված խնդիրներից ելնելով, մենք օգտագործել ենք կորելիացիոն վերլուծության մեթոդները՝ կապի սերտությունը քանակապես արտահայտելով կորելացիայի գործակիցների միջոցով: Այնուհետև կորելացիայի գործակիցների մեծությունը հիմք է հանդիսացել ռեգրեսիոն հավասարումների (գույգային, բազմակի) ընտրության և պատճառահետևանքային կապերի գնահատման համար: Չվճարումների և մնացած գործոնների պատճառահետևանքային կապերի խտությունը բացահայտող գույգային և բազմակի կորելացիայի գործակիցները ներկայացված են ստորև բերված կորելացիոն մատրիցում:

Աղյուսակ 1.

Չվճարումների կորելիացիոն կախվածությունների մատրիցան (1996-2001թթ.)¹³:

	Դ.Պ. %	Դ.Պ.	ՀՆԱ	Ժ.Դ.Պ.	Ժ.Կ.Պ.	Կ.Պ.	M2	M2/ ՀՆԱ	Միջ %	Փոխ. %	Փբ.	ԱԳՀ.
Դ.Պ. %	1,00	0,12	-0,43	-0,08	-0,44	0,15	-0,81	-0,03	0,74	0,80	-0,80	0,31
Դ.Պ.	0,12	1,00	-0,19	0,32	0,40	0,98	0,05	0,43	-0,21	-0,23	0,02	0,24
ՀՆԱ	-0,43	-0,19	1,00	-0,25	0,11	-0,28	0,73	-0,77	-0,42	-0,57	0,73	-0,64
Ժ.Դ.Պ.	-0,07	0,32	-0,25	1,00	0,66	0,31	0,11	0,46	0,03	-0,13	0,07	0,31
Ժ.Կ.Պ.	-0,44	0,40	0,11	0,66	1,00	0,38	0,55	0,32	-0,36	-0,52	0,52	0,11
Կ.Պ.	0,15	0,98	-0,28	0,31	0,38	1,00	-0,02	0,49	-0,19	-0,17	-0,05	0,30
M2	-0,81	0,05	0,73	0,11	0,55	-0,02	1,00	-0,18	-0,71	-0,89	0,99	-0,37
M2/ՀՆԱ	-0,03	0,42	-0,77	0,46	0,32	0,49	-0,18	1,00	-0,002	0,06	-0,19	0,65
Միջբ. %	0,74	-0,20	-0,42	0,03	-0,36	-0,19	-0,70	-0,002	1,00	0,84	-0,72	0,30
Փոխ. %	0,80	-0,23	-0,57	-0,13	-0,52	-0,17	-0,89	0,05	0,84	1,00	-0,89	0,33
Փբ.	-0,80	0,02	0,73	0,07	0,52	-0,05	0,99	-0,19	-0,72	-0,89	1,00	-0,33
ԱԳՀ. %	0,31	0,24	-0,64	0,31	0,11	0,30	-0,37	0,65	0,30	0,33	-0,33	1,00

Ծանոթություն. Դ.Պ. %- դեպոզիտային տոկոսադրույք, Դ.Պ.- դեբիտորական պարտք, Ժ.Դ.Պ.- ժամկետանց դեբիտորական պարտք, Ժ.Կ.Պ.- ժամկետանց կրեդիտորական պարտք, Կ.Պ.- կրեդիտորական պարտք, Միջբ. %- միջբանկային տոկոսադրույք, Փոխ. %- փոխառվական տոկոսադրույք, Փբ.- փողի բազա, ԱԳՀ. %- սպառողական գների համաթվի փոփոխությունը, տոկոսով նախորդ եռամսյակի նկատմամբ:

Աղյուսակի տվյալներից պարզ երևում է, որ դեբիտորական պարտքերի մեծությունը գրեթե ուղղակի կապի մեջ է գտնվում կրեդիտորական պարտքերից (0.98), իսկ ժամկետանց դեբիտորական պարտքերը ամենամեծ կախվածություն ունեն ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերից (0.66): Ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի վրա ազդեցություն են ունեցել նաև կրեդիտորական պարտքերը, M2/ՀՆԱ-ն և սպառողական գների համաթվի փոփոխությունը (համապատասխանաբար կազմելով 0.31, 0.46, 0.31): Սրանք բացասական կորելացիոն կապի մեջ են եղել ՀՆԱ-ի և փոխառվական տոկոսադրույքի հետ (կորելացիոն գույգային գործակիցները համապատասխանաբար կազմել են - 0.25 և -0.13):

Ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի մեծության վրա ազդեցություն են թողել նաև դեբիտորական, կրեդիտորական պարտքերը, M2 դրամական ագրեգատը, M2/ՀՆԱ-ն և փողի բազան (համապատասխանաբար կազմելով 0.40, 0.38, 0.55, 0.32, 0.52), իսկ կապը դեպոզիտային, միջբանկային և փոխառվական տոկոսադրույքներից բացասական է, որոնց կորելացիոն

¹³ Աղյուսակը կազմված է ՀՀ ԱՎԾ-ի և ՀՀ ԿԲ-ի նյութերով, որոնք մշակել է ատենախոսը:

գույգային գործակիցները համապատասխանաբար կազմել են -0.44, -0.36, -0.52:

Աղյուսակում բերված գործակիցները հաստատում են նաև, որ տարբեր փոփոխականների միջև կապի սերտության աստիճանը տարբեր չափերով է դրսևորվել: Մասնավորապես, աչքի են ընկնում ժամկետանց դեբիտորական պարտքերի բացասական կապը ՀՆԱ-ի և փոխատվական տոկոսադրույքի հետ: Բացասական է եղել նաև ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերի կապը միջբանկային և փոխատվական տոկոսադրույքներից:

ՀՀ տնտեսությունում չվճարումների վարքագծի գնահատման համար ատենախոսության այս գլխում կազմել ենք նաև գծային ռեգրեսիոն, վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն և ավտոռեգրեսիոն լազային բաշխումով էկոնոմետրիկ մոդելներ: Մոդելներում որպես բացատրվող փոփոխականներ (չվճարումներ) ընտրել ենք դեբիտորական, ժամկետանց դեբիտորական, կրեդիտորական և ժամկետանց կրեդիտորական պարտքերը (այսուհետև ԴՊ, ԺԴՊ, ԿՊ, ԺԿՊ): Մոդելներում որպես բացատրող փոփոխականներ, որոնք հնարավոր ազդեցություն կարող են ունենալ չվճարումների վրա ընտրել ենք դեպոզիտային, միջբանկային, փոխատվական տոկոսադրույքները (այսուհետև՝ ԴՊ%, Միջբ.%, Փոխ%), փողի բազան (Փբ.), M2 դրամական ազդեցատը, ՀՆԱ-ն, M2/ՀՆԱ ցուցանիշը և սպառողական գների համաթվի փոփոխությունը (ՄԳՀ %): Սկզբում քննարկել ենք չվճարումների գծային ռեգրեսիոն կախվածությունը ամեն մի բացատրող գործոնի հետ առանձին-առանձին: Արդյունքում ստացել ենք բավականին մեծ թվով գծային ռեգրեսիոն հավասարումներ, որոնք այս կամ այն չափով բացատրում են չվճարումների կախվածությունը այս կամ այն բացատրող փոփոխականներից:

Արդյունքում ստացել ենք, որ ԺԴՊ-ները գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ են ԺԿՊ-ներից, M2/ՀՆԱ-ից, որոնց գծային ռեգրեսիոն հավասարումները ունեն հետևյալ տեսքը.

$$\text{ԺԴՊ} = 6157.602 + 0.456 * \text{ԺԿՊ} (1),$$

$$\text{ԺԴՊ} = -11560.9 + 112043.9 * \text{M2/ՀՆԱ} (2):$$

(2)-ից երևում է, որ ԺԿՊ-ի մեկ միավորի փոփոխությունը բերում է 0.456 միավոր ԺԴՊ-ի փոփոխության:

ԺԿՊ-ները գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ են դեպոզիտային տոկոսադրույքից, M2 դրամական ազդեցատից, փողի բազայից, միջբանկային և փոխատվական տոկոսադրույքներից, որոնց գծային ռեգրեսիոն հավասարումները ունեն հետևյալ տեսքը.

$$\text{ԺԿՊ} = 72195.967 - 202820 * \text{դեպոզիտային տոկոսադրույք} (3),$$

$$\text{ԺԿՊ} = -42000.1 + 1.233 * \text{M2(4)},$$

$$\text{ԺԿՊ} = -40459.3 + 1.260 * \text{փողի բազա(5)},$$

$$\text{ԺԿՊ} = 49934.125 - 90287.3 * \text{միջբանկային տոկոսադրույք} (6),$$

$$\text{ԺԿՊ} = 74125.618 - 113719 * \text{փոխատվական տոկոսադրույք} (7)$$

(3), (6) և (7) հավասարումներից երևում է, որ ԺԿՊ-ները դեպոզիտային, միջբանկային և փոխատվական տոկոսադրույքներից գտնվում են բացասական

գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ, այսինքն՝ դրանց ավելացումը բերում է ԺԿՊ-ների նվազման: Մյուսից հետևում է, որ տոկոսադրույքների մեծացմանը զուգընթաց ձեռնարկությունները ձերբազատվել են չվճարումներից, որպեսզի չավելացնեն և չկուտակեն նոր չվճարումներ:

Վերը նկարագրված հասարակումներից (1-7) պարզ է դառնում, որ չվճարումները՝ ԺԴՊ-ները դրական կախվածության մեջ են ԿՊ-ի, ԺԿՊ-ի և M2/ՀՆԱ-ի հետ: Իսկ սա նշանակում է, որ վերջիններիս աճմանը զուգընթաց մեծանում են նաև ԺԴՊ-ները: Մյուս կողմից՝ ԺԿՊ-ները դրական կախվածության մեջ են M2/ՀՆԱ-ի, M2 դրամական ազդեցատի և փողի բազայի հետ և բացասական կախվածության մեջ են դեբոզիտային, միջբանկային և փոխատվական տոկոսադրույքների հետ:

Գծային ռեգրեսիոն կախվածություն ենք ստացել չվճարումների և բացատրող ոչ թե մեկ, այլ մի քանի փոփոխականների միջև, որի գծային ռեգրեսիոն հավասարումը ունի հետևյալ տեսքը.

$$\text{ԺԴՊ} = 2322.373 + 0.990357 * \text{M2} - 0.16298 * \text{ՀՆԱ} (8),$$

(8) հավասարումից երևում է, որ ԺԴՊ-ները գտնվում են դրական կախվածության մեջ M2-ից և բացասական կախվածության մեջ ՀՆԱ-ից:

Ստացվել են նաև չվճարումների վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն էկոնոմետրիկ մոդելներ: Տվյալ մոդելների օգնությամբ մենք ցույց ենք տվել չվճարումների կախվածությունը իրենց նախորդ ժամանակաշրջանի (t-1) արժեքներից և մի շարք բացատրող փոփոխականներից: Արդյունքում ստացել ենք բավականին թվով վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն մոդելներ: Մոդելների ուսումնասիրություններից որպես արդյունք, ստացել ենք, որ ԺԴՊ-ն, և ԺԿՊ-ն կախված իրենց նախորդ արժեքներից, M2-ից և ՀՆԱ-ից ունեն հետևյալ տեսքը, որը ներկայացված է ստորև վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն հավասարումների միջոցով.

$$\text{ԺԴՊ}_t = -3476.7 + 0.176 * \text{ԴՊ}_{t-1} + 0.0452 * \text{ԺԴՊ}_{t-1} + 0.164 * \text{ԺԿՊ}_{t-1} + 0.723 * \text{M2}_t - 0.164 * \text{ԿՊ}_{t-1} - 0.094 * \text{ՀՆԱ}_t (9),$$

$$\text{ԺԿՊ}_t = -38373.4 + 0.112 * \text{ԴՊ}_{t-1} + 0.187 * \text{ԺԿՊ}_{t-1} + 2.08 * \text{M2}_t - 0.13 * \text{ԿՊ}_{t-1} - 0.31 * \text{ԺԴՊ}_{t-1} - 0.183 * \text{ՀՆԱ}_t (10):$$

ԺԿՊ-ն կախված իր նախորդ արժեքից, M2-ից և ՀՆԱ-ից, մոդելից բացառելով ԴՊ-ն և ԺԴՊ-ն ստացել ենք հետևյալ հավասարումը.

$$\text{ԺԿՊ}_t = -47321.4 + 2.439 * \text{M2}_t - 0.036 * \text{ԿՊ}_{t-1} - 0.009 * \text{ԺԿՊ}_{t-1} - 0.227 * \text{ՀՆԱ}_t (11)$$

(11) հավասարումից երևում է, որ ԺԿՊ-ն դրական կախվածություն է ունեցել M2-ից, այսինքն՝ M2-ի մեկ միավորի փոփոխությունը բերել է ԺԿՊ-ի 2.439 միավորի փոփոխության: Սա բացասական կախվածության մեջ է եղել ԿՊ-ից և ՀՆԱ-ից, այսինքն՝ ԿՊ-ի մեկ միավոր փոփոխությունը բերել է ԺԿՊ-ի -0.036 միավորի փոփոխության: Իսկ ՀՆԱ-ի մեկ միավոր փոփոխությունը բերել է ԺԿՊ-ի -0.227 միավորի փոփոխության: Նույն տրամաբանությամբ կարելի է վերլուծել նաև ստորև հավասարումները:

ԺԴ-Պ-ն կախված իր նախորդ արժեքից, ՍԳ-Հ-ից և ՀՆԱ-ից, մոդելից բացառելով ԿՊ-ն, ԺԿՊ-ն և M2: դրամական ագրեգատը ստացել ենք հետևյալ հավասարումը.

$$\text{ԺԴ-Պ}_t = -100960.6 + 0.007 * \text{Դ-Պ}_{t-1} + 0.209\text{ԺԴ-Պ}_{t-1} + 0.003 * \text{ՀՆԱ}_t + 1099.3 * \text{ՍԳ-Հ}_t \quad (12)$$

ԺԿՊ-ն կախված իր նախորդ արժեքից, ՍԳ-Հ-ից և ՀՆԱ-ից, մոդելից բացառելով ԴՊ-ն, ԺԴՊ-ն և M2: դրամական ագրեգատը ստացել ենք հետևյալ հավասարումը.

$$\text{ԺԿՊ}_t = -242085.3 + 0.482 * \text{ԺԿՊ}_{t-1} + 2420.9 * \text{ՍԳ-Հ}_t + 0.082 * \text{ՀՆԱ}_t - 0.046 * \text{ԿՊ}_{t-1} \quad (13)$$

ԺԴՊ-ն կախված իր նախորդ արժեքից, ՍԳ-Հ-ից և M2/ՀՆԱ-ից, մոդելից բացառելով ԿՊ-ն, ԺԿՊ-ն, M2: դրամական ագրեգատը և ՀՆԱ-ն ստացել ենք հետևյալ հավասարումը.

$$\text{ԺԴՊ}_t = 46368.2 + 0.151 * \text{ԺԴՊ}_{t-1} + 116330.1 * \text{M2/ՀՆԱ}_t - 0.002 * \text{Դ-Պ}_{t-1} - 616.7 * \text{ՍԳ-Հ}_t \quad (14)$$

ԺԿՊ-ն կախված իր նախորդ արժեքից, ՍԳ-Հ-ից և M2/ՀՆԱ-ից, մոդելից բացառելով ԴՊ-ն, ԺԴՊ-ն, M2: դրամական ագրեգատը և ՀՆԱ-ն ստացել ենք հետևյալ հավասարումը.

$$\text{ԺԿՊ}_t = 17048.0 + 0.408 * \text{ԺԿՊ}_{t-1} + 115285.4 * \text{M2/ՀՆԱ}_t - 0.055 * \text{ԿՊ}_{t-1} - 205.8 * \text{ՍԳ-Հ}_t \quad (15)$$

Այնուհետև ուսումնասիրվել է չվճարումների գծային կախվածությունը վերը նշված բոլոր բացատրող փոփոխականներից, ինչպես նաև միմյանցից (օգտագործվել են SPSS ծրագրային փաթեթի հնարավորությունները): Արդյունքում ստացել ենք շատ հետաքրքիր կախվածություն. ԺԴՊ-ն գծային (թույլատրելի) ռեգրեսիոն կախվածության մեջ են եղել միայն M2/ՀՆԱ-ից, որի ռեգրեսիոն հավասարումը ունի հետևյալ տեսքը.

$$\text{ԺԴՊ} = -11560.9 + 112043.9 * \text{M2/ՀՆԱ} \quad (16):$$

Արդյունքում մենք ստացանք (2)-րդ գծային ռեգրեսիոն հավասարումը, ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս տվյալ բացատրող փոփոխականի դրական ամուր կապը չվճարումների հետ:

ԺԿՊ-ն գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ դնելով բոլոր բացատրող փոփոխականներից ինչպես նաև իրենից, ստացել ենք հետևյալ հավասարումները.

$$\text{ԺԿՊ} = -42000.1 + 1.233 * \text{M2} \quad (17),$$

$$\text{ԺԿՊ} = -91266.1 + \text{M2} * 1.413 + \text{M2/ՀՆԱ} * 155833.3 \quad (18):$$

Այնուհետև ԺԴՊ-ն գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ ենք դրել բոլոր բացատրող փոփոխականների հետ՝ ներառելով նաև ԴՊ-ն, ԿՊ-ն և ԺԿՊ-ն: Արդյունքում ստացել ենք հետևյալ էկոնոմետրիկ մոդելի թույլատրելիության պայմաններին բավարարող ռեգրեսիոն հավասարումները.

$$\text{ԺԴՊ} = 6157.6 + 0.456 * \text{ԺԿՊ} \quad (19),$$

$$\text{ԺԴՊ} = 23049.7 + \text{ԺԿՊ} * 0.481 - 0.75 * \text{ՀՆԱ} \quad (20):$$

Ուսումնասիրվել է ԺԿՊ-ի գծային ռեգրեսիոն կախվածությունը բոլոր բացատրող փոփոխականներից՝ ներառելով նաև ԿՊ-ն, ԴՊ-ն և ԺԴՊ-ն: Արդյունքում ստացել ենք հետևյալ (թույլատրելի) հավասարումները.

$$\text{ԺԿՊ} = 7476.315 + 0.956 * \text{ԺԴՊ} \quad (21),$$

$$\text{ԺԿՊ} = -4867.1 + 0.878 * \text{ԺԴՊ} + 1.079 * \text{M2} \quad (22):$$

Գծային ռեգրեսիոն և վեկտոր-ավտոռեգրեսիոն էկոնոմետրիկ մոդելների շրջանակներում մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ ոչ բոլոր մոդելներն են պիտանի, այսինքն՝ կան փոփոխականներ, որոնց միջոցով հնարավոր չէ բացատրել և գնահատել չվճարումների վարքագծերը: Միաժամանակ ստացել ենք նաև մի շարք մոդելներ, որոնց միջոցով հնարավոր է դարձել գնահատել չվճարումների մակարդակը ՀՀ տնտեսությունում: ԺԴՊ-ները կախված բոլոր բացատրող փոփոխականներից ստացել ենք, որ սրանք դրական կախվածության մեջ են եղել M2/ՀՆԱ հարաբերությունից: ԺԴՊ-ն՝ կախված բոլոր բացատրող փոփոխականներից, ինչպես նաև ԴՊ-ից, ԿՊ-ից և ԺԿՊ-ից ստացել ենք, որ սրանք դրական կախվածություն են ունեցել միայն ԺԿՊ-ից, և բացասական կախվածություն ՀՆԱ-ից: ԺԿՊ-ն գծային ռեգրեսիոն կախվածության մեջ դնելով բոլոր բացատրող փոփոխականների հետ, պարզել ենք, որ ԺԿՊ-ն դրական կախվածության մեջ է M2-ից և M2/ՀՆԱ հարաբերությունից: ԺԿՊ-ն՝ կախված բոլոր բացատրող փոփոխականներից, ինչպես նաև ԺԴՊ-ից, ԴՊ-ից և ԿՊ-ից ստացել ենք, որ սրանք դրական կախվածություն են ունեցել ԺԴՊ-ից, և M2-ից:

Ատենախոսության այս գլխում ներկայացվել են նաև մի շարք մոտեցումներ և առաջարկություններ չվճարումների ծավալների կրճատման վերաբերյալ: Այդ տեսանկյունից նախ և առաջ անհրաժեշտ ենք համարել առանձնացնել երկու խմբի ձեռնարկություններ.

➤ ձեռնարկություններ, որոնք ընդունակ չեն կամ ուղղակի չեն ցանկանում հարմարվել նորմալ շուկայական հարաբերություններին: Այս տիպի ձեռնարկություններում գոյություն ունեցող չվճարումների հիմնախնդիրը կարելի է լուծել միայն սանացիայի և սնանկության գործընթացների միջոցով՝ սահմանազատելով ձեռնարկությունների վճարումակությունը և իրացվելիությունը,

➤ լիովին «առողջ» ձեռնարկություններ, որոնց համար չվճարումները նշանակում են. 1. «պարտքային շրթային» հարկադրված մասնակցություն, որն արհեստաժին ձևով առաջանում է անկենսունակ ձեռնարկությունների կողմից, 2. փոխադարձ ապրանքային վարկերի առանձնահատուկ փոփոխություն, որը համարվում է նորմալ երևույթ զարգացած շուկայական տնտեսությամբ երկրներում:

Հիմնավորվել է նաև, որ չվճարումների հաղթահարման կոնկրետ միջոցառումները կարող են լինել.

▪ մակրոտնտեսական	միջոցառումներ.	կենսունակ
ձեռնարկություններում	շրջանառու	միջոցների
		ժամանակավոր

անբավարարությունը արտադրական փուլի ընթացքում տնտեսապես հնարավոր է հաղթահարել բանկերի կողմից բացվող վարկային գծերի օգտագործման ճանապարհով: Բայց շատ բարձր անվանական տոկոսադրույքների և իրական տոկոսադրույքների անորոշությունից շատ ձեռնարկությունների համար բանկային վարկերը դառնում են անհասանելի: Իսկ տվյալ դեպքում սղաճը համարվում է իրացվելության ճգնաժամի գլխավոր պատճառ: Քանի դեռ անվանական տոկոսադրույքները կշարունակեն մնալ բարձր, արտագույնով սղաճի բարձր մակարդակ, տնտեսության իրացվելիությունը կլինի ցածր, իսկ բանկային համակարգի հնարավորությունները կօգտագործվեն ոչ լրիվ չափով: Դրա համար էլ սղաճի իջեցումը մնում է գլխավոր միջոցներից մեկը, որը կթուլացնի չվճարումների հիմնախնդրի սրությունը,

▪ *Ֆինանսական կարգապահության ձևավորման և ֆինանսական շուկաների հետագա զարգացմանն ուղղված միջոցառումներ. նրանք միտված են մատակարարների և գնորդների միջև վստահության ապահովմանը: Այն պետք է իրականացվի հետևյալ ուղղություններով.*

- ✓ մատակարարների և գնորդների միջև հարաբերություններում սեփականության իրավունքին վերաբերող նոր կանոնների ներդրում,
- ✓ հասարակ և փոխանցելի մուրհակների օգտագործում,
- ✓ պարտավորությունների հաշվարկների և վերահաշվարկների գործընթացների կիրառում,
- ✓ սովորվորման (պարտքերի փոխանակումը բաժնետոմսերով) կիրառում,
- ✓ տվյալ գործընթացում պետական սեփականության ներգրավում:

Պետական վերահսկողության և ֆինանսական ոլորտի կարգավորման արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված առաջարկություններ.

Առաջին. անհրաժեշտ է մտցնել պետական ֆինանսական պլանավորում: Պետական կառավարման մարմինների ղեկավարները պետք է անհատական պատասխանատվություն կրեն իրենց գերատեսչության ոլորտի ֆինանսական դրության համար: ՀՀ ԿԱ Հարկային Պետական Ծառայության, ՀՀ ԿԲ-ի, Ֆինեկոնոմնախի հետ այդպիսի պատասխանատվություն պետք է դրվի ճյուղային գերատեսչությունների ղեկավարների վրա: Կարևոր է հաստատել ֆինանսական պլանավորման ընթացակարգեր, որոնց դեպքում գերատեսչության ղեկավարը պատասխանատվություն կկրի բյուջեի կատարման համար, հարկերի վճարման, չվճարումների վերացման և ենթակա ճյուղերի ձեռնարկությունների ֆինանսական կարգապահության պահպանման համար:

Երկրորդ. հասունացել է պետական օժանդակության տրամադրման կարգ մտցնելու անհարժեշտություն միայն այն ձեռնարկություններին, որոնք պահպանում են ֆինանսա-տնտեսական գործունեության սահմանված նորմերը և կառավարման ճյուղային մարմինների հետ կնքում են պայմանագրեր՝ ինֆորմացիոն փոխգործողությունների մասին:

Երրորդ. ՀՀ Պետական Գույքի Կառավարման վարչությանն առընթեր ստեղծել սնանկացման պետական մարմին՝ նրան վերագրելով վճարունակության վերահսկողության գործառնություններ բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտների նկատմամբ: Այդ նոր կազմակերպության գլխավոր խնդիրը պետք է դառնա վճարումների ժամանակին ապահովումը և այլ պարտավորությունների կատարումը, վարկերի վերադարձվելության երաշխավորումը, սահմանված նորմատիվների պահպանումը փոխառու միջոցների ներգրավման գծով:

Չորրորդ. ստեղծել ֆինանսական ուստիկանություն՝ կազմակերպություններում, ձեռնարկություններում և սեփականության բոլոր ձևերի կազմակերպություններում ֆինանսական հանցագործությունների կանխարգելման և բացահայտման նպատակով՝ առաջինին վերագրելով պայքարի լրացուցիչ գործառնություններ: Այդ թվում կանխարգելման գործառնություններ՝ կոռուպցիայի դեմ և բանկիրների կողմից բյուջեի, ձեռնարկությունների և հաճախորդների միջոցների վատմանն ուղղությամբ: Ներկայումս պայքարը հարկային հանցագործությունների դեմ քիչ արդյունավետ է ձեռնարկությունների և հիմնարկությունների պաշտոնյա անձանց պատասխանատվության բացակայության պատճառով: Նրանց մեղքով ձեռնարկությունները կրում են վնասներ՝ հափշտակության, անփութության և ֆինանսական կարգապահության խախտման և չարաշահման հետ կապված: Ֆինանսական մեքենայությունները և հարկերի վճարումներից խուսափելը, որպես կանոն, խիստ կապված են իրար հետ, դրա համար էլ ֆինանսական հանցագործությունների դեմ պայքարի համար պետք է պատասխանի մեկ իրավապահ գերատեսչություն:

Հինգերորդ. ՀՀ նախագահին կից կարելի է ձևավորել ֆինանսական քաղաքականության գծով կոորդինացիոն խորհուրդ՝ կազմված ՀՀ ԿԱ Հարկային Պետական Ծառայության, ՀՀ Ֆինեկոնոմնախի, ՀՀ ԿԲ-ի, ՀՀ Պետական Գույքի կառավարման վարչության, ՀՀ Առևտրի և Տնտեսական Զարգացման նախարարության, ՀՀ ԱԺ-ի, ՀՀ Բանկերի Ասոցիացիայի ղեկավար մարմիններից: Խորհուրդը կարող է պարբերաբար հավաքվել քննարկելու վալյուտա-ֆինանսական ոլորտի հարցերը՝ դրանք օպերատիվ կարգավորելու համար, ապահովելու ինֆորմացիոն տարբեր գերատեսչությունների դիրքորոշումները և մտադրությունների վերաբերյալ ընդունել լուծումներ՝ փոխհամաձայնության հասնելու սկզբունքների հիման վրա:

Վեցերորդ. ցանկալի է անցկացնել վերահսկողության լրացուցիչ միջոցառումներ, ապահովելով ղեկավար պաշտոնյաների գործունեությունը սեփականության բոլոր ձևերի ձեռնարկություններում՝ բացառապես այնպիսի անձերով, որոնք ունեն համապատասխան կրթություն, նախկինում չեն գործել ոչ մի իրավախախտում ֆինանսա-տնտեսական ոլորտներում, կամ ծանր քրեական հանցագործություն, ուրիշ ձեռնարկություն չեն հասցրել սնանկացման, չեն չարաշահել ծառայողական դիրքը: Մի շարք

մասնագիտություններ նոտարի կամ աուդիտորի նման պետք է ենթարկվեն լիցենզավորման:

Հաշվարկա-վճարային հարաբերությունների կատարելագործման և վճարային կարգապահության ամրապնդման ուղղված առաջարկություններ:

Համապատասխան առաջարկները այս ուղղությամբ հետևյալներն են.

Առաջին. ժամկետանց պարտքերի լրիվ մարման համար նպատակահարմար է ստեղծել անվճարունակ ձեռնարկություններում վարկատուների կոմիտեներ՝ պարտադիր ներգրավելով բանկի ներկայացուցիչների, ֆինանսական, մաքսային (արտաքին տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցների համար) և հարկային մարմինների, ԿԲ-ի, Կենսաթոշակային ֆոնդի և արհմիությունների աշխատակիցների: Վարկային կոմիտեները պետք է կոչված լինեն վերահսկելու.

✓ պայմանագրեր կնքելու և կատարելու գործը,

✓ գները և ապրանքների մատակարարման ու ձեռք բերման պայմանները,

✓ ֆինանսական գործողությունների պարամետրերը,

✓ ձեռնարկության աշխատանքի այլ ցուցանիշները, որոնք որոշում են նրա վճարունակությունը, անձնակազմի աշխատանքի վճարման կարգը և չափերը:

Այն դեպքում, երբ դեբիտորները հրաժարվում են վարկատուների կոմիտեների հետ հոժարակամ աշխատելուց, կարելի կլինի ֆինանսական տեսչությանը իրավունք վերապահել՝ նախաձեռնելու սնանկության գործընթաց:

Երկրորդ. անվճարունակ ձեռնարկությունների համար հարկավոր է հաստատել կոշտ ֆինանսա-տնտեսական սահմանափակումներ: Մասնավորապես նրանց արգելել.

✓ պետության կողմից սահմանված նորմատիվներից բարձր աշխատավարձի և դիվիդենդների վճարումը,

✓ հաշիվների կանխիկ իրականացումը, ապրանքափոխանակային, քլիրինգային, մուրհակային և այլ ձևի գործարքների կիրառումը, որոնք պակասեցնում են ձեռնարկության հաշվեհամարներում միջոցների մուտքը,

✓ վարկերի տրամադրում (ինչպես ապրանքային, այնպես էլ դրամային ձևով, ներառյալ կանխավճարը և ապրանքների առաքումը՝ առանց երաշխավորված վճարների),

✓ ակտիվների վաճառքը և որպես գրավ դրանց օգտագործումը,

✓ միջոցների ծախսումը արտասահմանյան գործուղումների վրա և ներկայացուցչական ծախսերը, անձնակազմի սովորելը արտասահմանում և այլն:

Երրորդ. ազգային տնտեսությունում խիստ ֆինանսական կարգապահություն հաստատելու նպատակով անհրաժեշտ է բոլոր տնտեսավարող սուբյեկտներին (ձեռնարկություն, կազմակերպություն, հաստատություն, անհատ ձեռներեցներ) պարտադրել ֆինանսական

տեսչությունում գրանցել իրենց պարտքային պարտավորությունների և հուսալի ակտիվների առաջացումը և մարումը (սպառումը):

Եզրակացություններ և առաջարկություններ բաժնում ամփոփված են հետազոտության հիմնական արդյունքները, և հակիրճ ձևակերպված են եզրահանգումներն ու առաջարկությունները:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Ա. Հակոբյան, Վ. Միքայելյան, «Չվճարումների առաջացման պատճառները և դրանց հաղթահարման ուղիները ՀՀ-ում», «Գույքի կառավարման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում», գիտաժողովի նյութեր, Երևան 2001թ, էջ 212-215:

2. Վ. Միքայելյան ««Չվճարումներ» հասկացությունը, էությունը և դիմամիկան ՀՀ-ում», «Рынок капитала в Армении», # 21, 22 (79, 80), Երևան, նոյեմբեր, 2001, էջ 11-14:

3. Վ. Միքայելյան «Չվճարումների առաջացման և կուտակման գործոնները ՀՀ տնտեսությունում», Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ և կառավարում, քիվ 2-1, Երևան, ապրիլ-հունիս, 2003, էջ 187-195:

Микаелян Ваге Карменович

“Проблемы неплатежей и пути их преодоления в переходных экономиках
(на примере Республики Армения)”

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.03 – “Финансы, денежное обращение и кредит”.

Защита состоится 11-го ноября 2003г. в 14⁰⁰ по адресу: 375037, г. Ереван, ул. К.Улунца 31, в Институте экономических исследований Министерства финансов и экономики Республики Армения

РЕЗЮМЕ

Диссертация “Проблемы неплатежей и пути их преодоления в переходных экономиках (на примере РА)” посвящена изучению вопросов возникновения, распространения и разрешения проблем неплатежей в РА. Основная задача диссертации - возвышение и оценка проблем распространения и развития, условий, причин и специфических факторов неплатежей, характерных в переходных экономиках, а так же особенностей развития экономики в этих условиях и изучение механизмов их влияния на экономическое развитие РА.

Социально-экономическая стабилизация, урегулирование госфинансов и относительно благоприятное положение РА за последние годы несколько ослабили остроту проблемы. Но многие вопросы стабилизации платежной системы остаются нерешенными.

Основные результаты диссертационной работы имеют теоретическое, методическое и практическое значение, научная новизна которых состоит в следующем:

❖ На основе теоретического и практического анализа процессов возникновения задолженностей показано, что кризис неплатежей может иметь разные микроэкономические основы. Сделан вывод, что глубина кризиса и возможные мероприятия по его решению зависят именно от первичных причин возникновения задолженности.

❖ Проанализирован ряд методологических особенностей эмпирических исследований по отношению кризисов неплатежей, особенно в таких случаях, когда целесообразно использовать потоки неплатежей в моделях и счетах. Предлагаемый подход дает качественно хорошие результаты во время классификации неплатежей.

❖ В работе предлагается комплексный подход для исследования существующих задолженностей в экономике. В эконометрических моделях осуществлен подсчет влияния ряда экзогенных факторов на возникновение просроченных задолженностей и процессов накопления. Результаты анализа неплатежей в эконометрических моделях позволяют сделать выводы о макроэкономических взаимосвязях и согласованы с существующими целями.

❖ Анализирована роль бартеров и зачетов в качестве средств неденежных

обменов, которые сокращают (в краткосрочном периоде) объемы накопленных просроченных задолженностей.

❖ В работе впервые предлагаются модели (линейно-регрессивный, векторно-авторегрессивный), в которых рассчитаны финансовое положение предприятий, заемная, депозитная, межбанковская процентная ставка, денежная база, M2 денежный агрегат, M2/ВВП (коэффициент монетизации), ВВП и изменение индекса потребительских цен, что позволило расширить выбор и сделать полученные результаты более достоверными.

❖ Выявлены подходы возникновения основных причин неплатежей и предложены возможные пути их избежания.

Handwritten signature

